

САПРИКІНА

Наталія Вікторівна
saprykina_n@ukr.net

УДК 34:33+330.837

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ БАЗИС ТА ПРАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕКОНОМІКИ ПРАВА

CONCEPTUAL BACKGROUND AND APPLICATIONAL POTENTIAL OF LAW AND ECONOMICS

кандидат економічних наук, ДВНЗ "Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана"

Статтю присвячено розгляду сучасного напрямку неінституційної економічної теорії - економіки права. У роботі розкрито та проаналізовано основні теоретичні особливості даного підходу з точки зору можливостей його застосування у практиці прийняття економічних рішень суб'єктами господарювання.

Статья посвящена рассмотрению современного направления неинституциональной экономической теории - экономики права. В работе раскрыты и проанализированы основные теоретические особенности данного подхода с точки зрения возможностей его применения в практике принятия экономических решений субъектами хозяйствования.

The article considers law and economics which is the modern school of neoinstitutional economic theory. The author shows and analyses the main theoretical principals of the discipline from the point of view of its practical capacities in decision-making behavior of economic agents.

Ключові слова: економіка права, неінституціоналізм, право, ефективність, право власності, транзакційні витрати

Ключевые слова: экономика права, неинституционализм, право, эффективность, право собственности, транзакционные издержки

Keywords: law and economics, neoinstitutional economic theory, efficiency, property right, transactional costs

ВСТУП

Центральною тезою сучасної традиційної економічної теорії (мейнстріму) є твердження про те, що поведінка суб'єктів господарювання визначається їх постійним прагненням до максимізації корисності в умовах обмежених ресурсів. Тобто модель раціонального вибору за заданого набору обмежень виступає ядром мікроекономічного аналізу і лежить в основі принципу методологічного індивідуалізму, на якому фактично побудована мікроекономічна теорія. Найяскравішим прикладом застосування даного принципу є широко відомі праці Г. Беккера. Такий підхід домінував у економічній науці практично до кінця ХХ століття, незважаючи на спроби деяких економістів запропонувати альтернативні моделі.

Утім, незважаючи на свою популярність і поширення, згаданий мікроекономічний підхід із своїми, на перший погляд, абсолютно логічними та красивими у всіх сенсах моделями демонстрував явні методологічні прогалини, які виявлялися у майже повній нереалістичності та відірваності від економічної практики (чого варте саме лише припущення про повну раціональність суб'єктів господарювання), і на це вказувало чимало економістів з так званих альтернативних напрямів. Одним із таких антагоністів загальної течії у свій час виступив Р. Коуз, який стверджував, що сучасні йому економісти "зображають ідеальну економічну систему, а тоді, порівнюючи її з тим, що вони

спостерігають <...>, пропонують зміни, необхідні для досягнення цього ідеального стану, і при цьому зовсім не хвилюються про те, як це все може бути зроблено. Аналіз виконується з великою винахідливістю, але при цьому він далекий від реальності. Це, як я зазначив одного разу, "економічна теорія класної дошки" [4, с. 33].

Однією з таких донедавна альтернативних течій економічної теорії, яка наприкінці ХХ століття гучно увірвалась у впорядкований світ тодішнього економічного мейнстріму, порушивши гармонію моделей, став неінституціоналізм. Ми називаємо це вторгнення гучним, оскільки воно знаменувалось врученням Нобелівських премій з економіки у 1991 р. Р. Коузу і у 1993 Д. Нортю.

Якщо для попереднього періоду був характерним так званий "економічний імперіалізм", тобто застосування методологічного інструментарію економічної теорії до аналізу позаекономічних та позаринкових явищ і проникненням економічного аналізу до суміжних суспільних наук, то із виходом неінституціоналізму на авансцену економічної науки перед ученими відкрились абсолютно нові можливості, що знайшло втілення у зворотній тенденції: економічна теорія відчинила свої двері іншим галузям суспільних наук, зокрема, соціології, політології, правознавству тощо. Даний тренд у економічній науці виглядає цілком закономірним. Більш того, на наш погляд, він був надзвичайно

затребуваним. Оскільки, хоча й прийнято стверджувати, що теоретичні моделі не зобов'язані чітко відповідати практиці та прямо її ілюструвати, все ж економічна, та, зрештою, й будь-яка інша, теорія повинна давати адекватне і коректне пояснення реальних процесів, повинна допомагати знаходити відповіді на питання, повинна пропонувати способи вирішення реальних проблем та викликів.

МЕТА РОБОТИ

Завданням даної статті є розглянути новітній напрям наукового аналізу, який народився завдяки згаданому піднесенню неінституціональної школи економічної теорії і який сьогодні набуває неабиякого значення та поширення. Йдеться про економіку права, яка, як свідчить назва, являє собою надзвичайно цікаве та продуктивне поєднання економічного та правового аналізу господарських відносин. У роботі буде розкрито основні характеристики та можливості застосування даного напрямку, а також показано як теоретичний, так і практичний потенціал подальших розвідок у даній царині.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Теоретичну та методологічну основу роботи над даною статтею склали положення сучасної неінституціональної економічної теорії, наукові роботи провідних учених-економістів.

Під час роботи використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема: метод теоретичного узагальнення – для уточнення понятійного апарату, для визначення економічної сутності права і виявлення особливостей економіки права як особливого напрямку економіко-правових досліджень; дедукції, порівняння, аналогії – при встановленні та доведенні необхідності й можливості використання основних її принципів у господарській практиці.

РЕЗУЛЬТАТИ

Хоча витоки економіки права знаходять ще у працях Адама Сміта та Єремї Бентама, все ж поступальний рух економічної науки у бік аналізу права почався, як сьогодні прийнято вважати, із праці Г. Беккера "Економіка дискримінації" (1957). І хоча загалом беккерівський спосіб економічного аналізу лежить цілком у межах неокласичного напрямку, саме ця робота, а також більш пізня "Злочин і кара: економічний підхід" (1968) вважаються такими, що заклали стійкі підвалини поєднанню економіки і права у суспільній науці.

Також одним із засновників економічного аналізу права є Дж. Коммонс - яскравий представник американського соціально-правового інституціоналізму, який у 1924 році опублікував роботу "Правові основи капіталізму".

Один із найбільш вагомих внесків у розвиток даного напрямку досліджень, належить Р. Коузу, особливо відомому за роботами "Природа фірми" (1937) та "Проблема суспільних витрат" (1960). Остання належить до числа найбільш цитованих теоретичних робіт у XX столітті і вважається такою, що дала чи не найпотужніший поштовх до розвитку

економіко-правових студій. Більш того, вражає статистика посилань на так звану теорему Коуза, викладену у "Проблемі суспільних витрат", у американській судовій практиці: до початку 1990-х було зареєстровано 8 посилань на неї у рішеннях судів штатів, 17 - у рішеннях апеляційних судів і одне у рішеннях Верховного суду США [4, с. 203]. Для роботи з економічної теорії це, безперечно, феноменальне досягнення.

Поряд із Коузом ключовими фігурами у становленні цього розділу економічної теорії були Р. Познер, Г. Калабрезі, А. Алчіан і Г. Демсетц, О. Вільямсон.

В основі традиційного економічного підходу, як зазначалося вище, лежить ряд загальновідомих положень. По-перше, це концепції максимізуючої поведінки і альтернативних витрат. В якості основної одиниці аналізу виступає індивід, який має стійкі уподобання, максимізує свою корисність і діє раціонально. У ринкових умовах індивіди торгують між собою з егоїстичних міркувань, щоб максимізувати свій індивідуальний добробут. Єдиним обмеженням, яке й спричинює постійний вибір індивіда між альтернативними можливостями, є обмеженість економічних ресурсів. По-друге, це маржинальний підхід, метою якого є аналіз змін приростів у системі, яка в цілому, як припускається, є стабільною. По-третє, це підхід *ex ante*, тобто розглядаються стимули, суб'єктивні очікування, задані смаки та уподобання; вважається, що індивіди максимізують очікувану корисність на основі своїх сподівань щодо невизначеності подій у зовнішньому середовищі. Відповідно до цього економісти намагаються будувати прогнози щодо майбутніх подій. Забігаючи наперед, зазначимо, що остання характеристика, є, можливо, основною відмінністю економічного підходу від юридичного аналізу, в основі якого лежить протилежний принцип - *ex post*, згідно з яким, розглядаються та аналізуються події, що вже відбулися. Така відмінність у підходах до аналізу економічних (і не лише) відносин неминуче призводить до існування різних поглядів і на правову систему: якщо юристи розглядають її як механізм вирішення спорів, то економісти оцінюють право і судочинство з точки зору систем стимулів.

Згадані характеристики економічної теорії, які склалися ще у XIX столітті і повністю закріпилися до середини XX, все ж дещо звужували коло огляду учених і, відповідно, обмежували можливості аналізу та й, крім того, давали приводи для гучної критики нереалістичності припущень і моделей. Тому збагачення її з боку нового підходу було більш, ніж доречним з точки зору розширення аналітичного потенціалу економічної науки. Так, оскільки новизна прийшла з боку неінституціоналізму, то й саме тлумачення економічної дійсності змістилось від статичного кількісного аналізу функціональних особливостей виробничих відносин у бік динамічного соціально-психологічного дослідження інституціональної структури суспільства і характерних для нього соціально-економічних зв'язків.

До основних характеристик такого оновленого підходу належать наступні. По-перше, на передній

план вийшов фундаментальний принцип institutions matter - соціальні інститути мають значення, - за яким саме інститути як "правила гри" у суспільстві "задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії - чи то у політиці, соціальній сфері чи економіці" [5, с. 17]. По-друге, неінституціоналістами було доповнено існуючу систему обмежень, яка й визначала особливості максимізуючої поведінки індивідів. Так, до фізичних обмежень, що породжуються рідкісністю ресурсів, та технологічних, що відбивають наявний рівень знань і практичних умінь господарюючих суб'єктів, додався ще один клас обмежень - тих, що обумовлені інституціональною структурою суспільства, і які також звужують діапазон економічного вибору. По-третє, зберігши принцип методологічного індивідуалізму, новий підхід повністю відмовився від передумов абсолютної раціональності індивідуальної поведінки та економічної рівноваги як природного стану системи, у якому, якщо вона й не перебуває у даний момент, то неодмінно прагне до нього. Поряд із цим новий підхід збагачує теорію також і новою термінологією, серед якої чільне місце займають поняття "транзакція", яка власне стає основною одиницею аналізу, "транзакційні витрати", "опортуністична поведінка", "контракт", "право власності" тощо.

Що стосується власне економіки права¹, то цей напрям, зародившись у надрах коммонсівського інституціоналізму, із ходом розвитку неінституціональних розвідок та посиленням їх впливу на загальний поступ економічної теорії, почав привертати до себе неабияку увагу наукової спільноти через, з одного боку, на перший погляд, деяку контроверсійність і неоднозначність предмету дослідження та методології, та, з іншого боку, через надзвичайну його перспективність з як з теоретичної, так і з прикладної точок зору.

Що ж являє собою економіка права як науковий напрям? Що є предметом її вивчення? Це економічний аналіз права чи правовий аналіз економіки? На ці питання важко знайти однозначну відповідь. Те, що дисципліна лежить безпосередньо на стику економіки і права, сприяє тому, що на дану тему розмірковують і економісти, і правники, використовуючи, відповідно, різний методологічний інструментарій і маючи перед собою, відповідно, різні цілі. Так, у праці Р. Познера "Економічний аналіз права", яка на сьогодні вважається класичною у даній сфері, стверджується, що економічна теорія права "намагається через застосування економіки пояснити якомога більше правових явищ" [6, с. 59]; також на думку Р. Познера, економічний аналіз права являє собою економічний аналіз законів, які регулюють явні ринки, тобто економічну систему у традиційному розумінні, а також неринкову поведінку [3, с. 313]. Схоже розуміння знаходимо і у

В. Вайгеля з Інституту політекономії Віденського університету [1, с. 32]. Д. Фрідмен вважає, що економічний аналіз права включає три різних, але пов'язаних способи використання економічної теорії. По-перше, для передбачення наслідків юридичних правил; по-друге, для визначення, які юридичні правила економічно ефективні, і рекомендацій, якими вони повинні бути; по-третє, для прогнозування, якими будуть юридичні правила [8, с. 458]. Як зазначає Г. Ховенкамп, "область законодавчої політики ширша, ніж та область, яку визначає для себе неокласична економічна теорія. Отже, економічний аналіз права зосереджується не лише на економічному вивченні законів як таких, але й на відповідних межах економічного аналізу у здійсненні законодавчої політики" [7, с. 22].

На перший погляд здається, що у економістів немає потреби звертатися до правової науки, однак, як уже неодноразово зазначалося, на процес прийняття суб'єктом рішень впливають обмеження, у рамках яких даний суб'єкт функціонує. І право як суспільний інститут є чи не найважливішим і одним із найпотужніших таких обмежень, що визначає самі принципи поведінки індивідів у суспільстві, будучи, як стверджує теорія, суб'єктивним закріпленням економічних відносин, що об'єктивно склалися у даному суспільстві. У згаданій статті Коуза "Проблема суспільних витрат" право розглядається серед іншого також і як фактор виробництва. Таким чином, право є одним із найважливіших чинників, що впливають на економічні відносини та зв'язки, визначає усі економічні рішення, що й обумовлює необхідність включення права до сфери дослідження економічної науки.

Ключовими поняттями, які визначають специфіку економіко-правового аналізу, є право власності, транзакція та транзакційні витрати, контракт та екстерналії. Аналіз цих категорій, їх взаємозв'язків та їх впливу на економічну дійсність створює своєрідну канву і фактично являє собою обличчя економіки права.

Проаналізуємо основні принципові теоретико-методологічні засади і ознаки економіки права, які й визначають її специфіку як наукового напрямку.

По-перше, щодо методології даної течії, варто наголосити, що, в цілому зберігши прихильність методологічному індивідуалізму, схильність до узагальнень (на відміну від чистого правознавчого підходу, який тяжіє до розгляду окремих конкретних випадків та справ) та продовжуючи виходити з того, що економічні агенти поведуть себе як раціональні максимізатори при прийнятті не лише ринкових, але й неринкових рішень, економіка права, здійснюючи аналіз юридичних категорій, концентрується насамперед на *наслідках* існування і застосування правових норм.

Крім того, правова система розглядається, подібно до ринку, як механізм, що регулює розподіл рідкісних благ і ресурсів за допомогою цінового механізму, з тією лише різницею, що економічний ринок має справу із добровільними угодами, тоді як на правовому ринку угоди носять здебільшого вимушений або ж примусовий характер, тобто часто

¹ У науковій літературі можна побачити різноманітні варіанти назви даного напрямку. Крім назви "економіка права", також знаходимо і "економічна теорія права", і "економічний аналіз права", і "економіка і право", і "правова економіка" тощо.

здійснюються без згоди однієї із сторін. Однак на правовому ринку дещо змінюється вираження і суть самих благ і цін. Наприклад, благом на цьому ринку може бути правопорушення, а його ціна може виражатися у тривалості ув'язнення; відповідно сам злочин (приміром, крадіжка майна) є вимушеною угодою по відношенню до постраждалого і попит на такий вид злочинної діяльності з боку правопорушників визначається суворістю судових вироків. З цього боку економікою права розглядається вельми широкий спектр суспільних проблем: злочини, нечасні випадки, судові позови, зловживання наркотиками, крадіжки мистецьких творів, порятунки на морі, осквернення прапора та релігійні обряди [6, с. 26].

Що стосується суті і завдань, які ставлять перед собою дослідники, котрі працюють у даному напрямі, то центральною проблемою економіко-правових досліджень бачиться питання стосовно можливості поєднання принципів утворення і забезпечення ефективності, з одного боку, і справедливості, з іншого. Через те, що економісти усьому надають грошового виміру, навіть у питаннях, які стосуються здоров'я, а чи навіть життя людини, переводячи усе до отримання доходів чи відшкодування збитків, а також через те, що з ринкової точки зору абсолютним "дороговказом" економічної системи і усіх її учасників є економічна ефективність, яка не завжди (а точніше сказати - ніколи) керується мотивами справедливості з суспільної точки зору, саме тому економіку іноді називають аморальною наукою. І економіка права намагається поняття й цілі ефективності і справедливості поєднати через систему суспільних економіко-правових норм і стимулів.

Зокрема, Р. Познер, який, до слова, посаду професора правничої школи Чиказького університету поєднує із посадою судді Апеляційного суду США у судовому окрузі Чикаго, розвиваючи так звану позитивну економічну теорію права, намагався встановити зв'язок між розвитком загального права (common law) і економічним критерієм ефективності. У його роботах було запропоновано поняття ефективності як правової норми. Відповідно, коли трансакційні витрати низькі, а права власності чітко специфіковані і допускається їх передача, правопорядок не має значення для ефективності, оскільки сторони переговорів завжди знайдуть ефективне рішення. В іншому випадку норми повинні бути встановлені таким чином, щоб створювати стимули для досягнення ефективного результату без переговорів і великих витрат, які їх супроводжують. За словами Познера, "в рамках, окреслених адміністративною системою, право наближає економічну систему до виробництва тих результатів, яких було б отримано за ефективною конкуренцією - вільного ринку, який функціонує без значних зовнішніх ефектів, монополії чи інформаційних проблем" [3, с. 323].

Остання теза Познера має у своїй основі ще один базовий концептуальний компонент економіки права. Йдеться про теорему Коуза, яка у свій час послужила потужним імпульсом хвилі дискусій щодо

практичного економічного та юридичного значення трансакційних витрат і прав власності, яка не вщухає й досі. Дана теорема не має єдиного формулювання, та й, що цікаво, сформульовано її було не Коузом. Сам вираз "теорема Коуза", а також її перше формулювання були введені до наукового обігу Дж. Стіглером. Одне із формулювань теореми гласить, що, якщо права власності чітко визначено і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то алокація ресурсів (структура виробництва) буде залишатися ефективною та незмінною незалежно від того, як розподілені права власності [4, с. 210]. Іншими словами, кінцеві результати виробництва не будуть залежати від дій правової системи, якщо ціновий механізм працює без витрат.

Фактично, теорема Коуза наочно демонструє, наскільки тісним і складним є зв'язок між правовим устроєм суспільства і ефективністю економічного механізму, розкриваючи зміст права власності як однієї із головних рушійних сил чи ключових елементів ринкового механізму поряд із ціною та вільною конкуренцією. Що цікаво, вільна конкуренція, якщо її розглядати поза системою суспільних інститутів і права власності зокрема, сама по собі є носієм певних загроз як економіці, будучи, наприклад, джерелом монополії, так і суспільству, породжуючи численні негативні екстерналії. Натомість саме право власності є тим чинником, який здатний спрямувати сили вільної конкуренції у сфері найбільш ефективного її функціонування з точки зору використання суспільних ресурсів, що й доводиться на основі реальних прикладів теоремою.

Теорема Коуза в рамках економіки права має неабияке значення не лише з позицій розвитку науки, вона також має надзвичайний потенціал для удосконалення нормотворчої роботи з метою створення і розвитку правового забезпечення функціонування ринків, адекватного потребам ефективною економіки. Оскільки добре влаштована система репрезентації майнових прав дозволяє виявити економічний потенціал ресурсів і збільшити діапазон їхнього застосування [2, с. 193]. Саме в Україні сьогодні необхідно підходити до питання інституційного забезпечення функціонування економіки з точки зору проблематики та аналітичного інструментарію, запропонованих економікою права. Особливо цього вимагає, зокрема, ринок земельних ресурсів, де майже усі проблеми викликані неефективним регулюванням та розподілом прав власності. За влучним виразом Е. де Сото, "без формалізованої системи власності, яка видобуває економічний потенціал активів і перетворює його на форму, зручну для трансакцій і контролю, активи розвиткових і пострадянських країн подібні до води у гігантському озері - мертвий запас потенційної енергії" [2, с. 51].

ВИСНОВОК

Розвиток економіки права як окремого специфічного напрямку сьогодні уже майже не викликає сумнівів щодо її доцільності з огляду на ті аналітичні та прикладні можливості, які вона пропонує дослідникам. Цікаво, що розвиваючись

самостійно, економіка права збагачує ще й своїх ідейних попередників у особі економічної теорії і теорії права, пропонуючи нові інструменти для досліджень і нові нестандартні бачення та трактування проблем та підходів до їх вирішення. Так, юристам вона дозволяє краще зрозуміти логіку економічної поведінки суб'єктів господарювання з точки зору їх мотивів і стимулів, тоді як економістам вона розкриває глибинну суть економічних відносин через призму суспільних правил, розглядаючи останні як особливий вид економічних ресурсів, даючи змогу коректніше оцінити правові наслідки економічних рішень і, таким чином, виробити рекомендації щодо економічної політики адекватної цілям як економічної ефективності, так і соціальної справедливості.

Список використаних джерел

1. Вайгель В. Економічний аналіз права: чому він водночас необхідний та спірний // Вісник Львівського університету. Серія юридична. - 2007. - Вип. 45. - С. 32-43.
2. Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / Е. де Сото; пер. з англ. М. Климчук. - К.: Ніка-Центр, 2009. - 232 с.
3. Истоки: Экономика в контексте истории и культуры / Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов (зам. гл. ред.), О. И. Ананьин и др. - М.: ГУ ВШЭ, 2004. - 584 с.
4. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Пер. с англ. - М.: Новое издательство, 2007. - 224 с.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. - М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. - 180 с.
6. Познер Р.А. Экономичний аналіз права / Ричард А. Познер; [пер. з англ. С. Савченка]. - К.: Акта, 2003. - 862 с.
7. Тамбовцев В.Л. Право и экономическая теория. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 224 с.
8. Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Науч. ред. чл.-корр. РАН В. С. Автономов. - М.: ИНФРА-М, 2004. - XII, 931 с.